

PAPP-ZIPERNOVSZKY ORSOLYA

*Az irodalmi műalkotás jellegzetességei**

*„Miközben olvasóként kiegészítjük a művet
(a kiegészítésre szoruló töredéket), mi magunk
is (ugyancsak kiegészülésre szoruló töredékek)
kiegészülünk, vagyis teljesülünk, ugyanis az
irodalom a teljességélményre ad esélyt.”¹*

Bár a szövegértés és a szövegfeldolgozás kutatása jelentős eredményekkel járult hozzá az irodalmi szövegek befogadásának leírásához, a kísérleti feltételek miatt egyszerűsített ingeranyag alkalmazása és az olvasói tudástípusok vizsgálata nehezen tudja kezelni a műalkotások sajátos jellegzetességeit, és a befogadás élményszintű, sokszor az egész életre kiható természetét. László és Larsen a személyes élmények felelevenedését vizsgálta Sánta Ferenc *Nácik* című novellájának befogadása során.² Végkövetkeztetésükben hangsúlyozzák, hogy a sémákon alapuló ismeretek szerint nem lehet kielégítően magyarázni különböző olvasók különböző reakcióit ugyanarra az irodalmi műre. Az általános ismeretek mellett specifikus ismereteket is kell feltételezni, a személyes élmények felelevenedése és beleszövődése a megértésbe pedig különösen fontos az irodalmi műalkotások esetén. Ezáltal kerül ugyanis a szöveg kapcsolatba az olvasó énjével. A klasszikus és modern pszichoanalitikus szerzők éppen ezt az énvonatközösítést hangsúlyozzák.

A személyes élmény lehet a befogadó által átélt vagy mástól hallott esemény, illetve az olvasottakra emlékeztető fikciós alkotás is. Halász illesztett témájú fikciós és értekező szöveget olvastatott középiskolásokkal.³ Az irodalmi szövegre adott ráemlékezésekben a befogadó inkább résztvevő cselekvő volt, a felidézett élmények személyesebbek, tágabb interperszonális teret mozgatók, affektívabban, és részletesebbek voltak, mint az értekező szövegénél. Az utóbbihoz kapcsolódó élményekben a befogadó inkább közvetlen megfigyelő volt vagy hallotta a történetet. Halász ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy az olvasás során a ráemlékezések csak annyiban szolgálják a szöveg megértését, amennyiben az olvasó identitásának gazdagítása a szöveg jelzőingereivel összhangban történik. Squire ezzel egybehangzó kitéltelt tett a kontrollálatlanul feltörő személyes élmények megértésben játszott szerepével kapcsolatban: amikor az asszociációk a történetmegértés kritikus pontjain valósultak meg, például egy konklúzió levonását

* Részlet a szerző *A személyiségkoherencia és az esztétikai válasz összefüggései. A művészetbefogadás pszichoanalitikus és narratív pszichológiai vizsgálata* címmel 2013-ban megvédett PhD-értekezéséből.

¹ KAMARÁS ISTVÁN: *Az irodalmi mű befogadása: szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés. Nagy-doktori Disszertáció.* Budapest, Pannon Egyetem BTK Antropológiai és Etika Tanszék – Gondolat Kiadó, 2007, 5.

² LÁSZLÓ JÁNOS – LARSEN, F. STEEN: Kulturális ismeretek és személyes élmények szerepe az irodalom megértésében. = *Pszichológia*, 1990, 10, 4, 485–508.

³ HALÁSZ LÁSZLÓ: *Szociális megismerés és irodalmi megértés.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.

közvetlenül megelőzve, az olvasó végső elképzelése a történetről lényegesen inkoherensebb volt.⁴ A személyes élmények ugyanakkor az események bejósolása által segíthetik a megértést. Bár az egyik legmarkánsabb véleményeltérés a szövegfeldolgozás kapcsán éppen akörül bontakozott ki, hogy vajon végeznek-e az olvasók az események várható bekövetkezésével kapcsolatos következtetéseket, 1981-ben Olson, Mack és Duffy⁵ is abban jelölte meg az irodalmi és értekező szöveg befogadása közti legfontosabb különbséget, hogy az előbbi esetén a személyek alapvetően prospektív orientációt vesznek fel, vagyis igyekeznek bejósolni az események várható menetét, míg az esszéknél a mondatról mondatra történő feldolgozást a retrospektív orientáció jellemezte, az olvasók az aktuális információkat próbálták az addig elhangzottakhoz igazítani.

A személyes élmények előhívása mellett az irodalmi szövegek jellegzetessége a személyes értelmezések, jelentések gyakoribb kiváltása.⁶ Ez különösen annak fényében érdekes, hogy ugyanakkor az irodalmi szöveg az értekezővel összehasonlítva nem eredményezett több általános jelentést, és nem differenciálta erősebben a személyek válaszait, vagyis nem hívott elő markánsabb idioszinkratikus ítéleteket.⁷

A személyes élmények és jelentések gyakoriságával összhangban az irodalmi szövegek általában érzelmileg jelentősebbek, mint az értekező szövegek. Halász 1990-es összehasonlító vizsgálatában az irodalmi szöveget izgalmasabbnak, nagyobb kíváncsiságot ébresztőnek, érdekesebbnek, befejezettebbnek értékelték a személyek, és jobban beleélték magukat.⁸ Andringa a hangos gondolkodás módszerével gyűjtött válaszokat egy Schiller-novellára, majd kategorizálta azokat.⁹ A kevésbé tapasztalt olvasók körében egy jellegzetes válasz-szekvenciát írt le: érzelem, értékelés, majd érvelés. Ennek alapján jutott arra a következtetésre, hogy a befogadás során az érzelem facilitálja, szelektálja és irányítja az érvelést. Kétségkívül szerepük van az érzelmeknek az olvasási motiváció fenntartásában, a szöveg

⁴ SQUIRE, J. R.: *The responses of adolescents while reading four short stories*. Michigan, National Council of Teachers of English, 1964. Larsen és Seilman a befogadás szekvenciális kibomlásában is elhelyezte a személyes emlékeket. Eredményeik szerint az irodalmi szöveg olvasásának kezdetén több személyes emlék hívódik elő, mert az olvasó ekkor konstruálja meg a diskurzusuniverzum reprezentációját (Halász, 1996). Ennek ellentmond Squire kísérlete, melyben a személyes emlékek a befogadás-jegyzőkönyvekben inkább a történet közepén szaporodtak meg, amikor az olvasók már egyértelműen bevonódtak érzelmileg.

⁵ OLSON, G. M. – MACK, R. L. – DUFFY, S. A.: *Cognitive Aspects of Genre*. = *Poetics*, 1981, 10, 283–315.

⁶ HALÁSZ: *I. m.*, 1996.

⁷ Kuiken és Miall (2001) múnembeli eltérést is talált: az elbeszélések több személyes kijelentést indukáltak, mint a versek. Ez alátámasztja Holland azon megfigyelését, hogy a versek hatása közvettebb, és a realista próza növeli az olvasói azonosulás esélyét (1968).

⁸ HALÁSZ LÁSZLÓ: *Hatás és ráemlékezés az irodalmi szövegfeldolgozásban*. = *Pszichológia*, 1990, 10, 4, 523–561.

⁹ MIALL, D. S.: *Experimental Approaches to Reader Responses to Literature*. In: LOCHER, PAUL – MARTINDALE, COLIN – DORFMAN, LEONID (Eds.): *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts*. New York, Amityville, Baywood Press, 2006, 175–188.

által nyújtott élvezetben és az irodalom évre gyakorolt hatásában. A megértésben betöltött funkciójukat azonban további vizsgálatokkal szükséges tisztázni.

Az empirikus irodalompszichológián belül legerőteljesebben Miall és Kuiken érvel amellett, hogy a szövegfeldolgozás propozicionális, következtetés-fókuszú megközelítései nem feltétlenül alkalmazhatóak irodalmi szövegekre azok stilisztikai sajátosságai miatt. A műalkotás nyelvi-formai jellegzetességei (trópusok, ritmus, alliterációk) erőteljesen befolyásolják a szöveg megértését és a rá való emlékezést is.¹⁰ Miall és Kuiken a defamiliarizáció elméletére támaszkodva tekintik az irodalmi szöveget más szövegtípusoktól eltérőnek, olyanak, amelyek nyelvi-formai jellegzetességei révén éppen a szavak prototipikus használatának elvetésére szólít fel, kikökönt a mindennapos megértés keretei közül. Ez a kilépés érzelmet generál, ami a személyes perspektíva és jelentések megalkotásához vezet. „Az általános szövegelmélet keretében a stílus funkciója »a megértés gazdaságossá tétele«, míg az irodalom defamiliarizációs elméletében a »megértés bonyolítása.«¹¹

A szerzők a prágai iskola defamiliarizációs elmélete mellett elsősorban Mukařovský „foregrounding” elméletére támaszkodnak az irodalmi műalkotás hatásának elemzésében. Utóbbi szerint az irodalmi nyelv kiemel, előtérbe állít bizonyos szövegrészeket, amelyeket kísérleteik eredményei szerint az olvasók szignifikánsan többször választanak meglepőnek (striking) vagy evokatívnak.¹² Halász szerint a műalkotás előtérbe és háttérbe állított részeinek kölcsönviszonya határozza meg a rá jellemző komplex és egységes szerkezetet.¹³ A műalkotás abban különbözik más szövegtípusoktól, hogy az eltérítő eljárásokat is magasan integrálja. A mű hatásának egyik összetevője, hogy a hétköznapi nyelvtől való eltérés egy ideig növeli az énrendszer entrópiáját, aminek vállalása az olvasó részéről tudatos, hiszen tudja, hogy átmeneti, és így a negentrópia átélése a befogadás végén kifejezettebb.

Zwaan klasszikussá vált kísérlete, melyben ugyanazokat a szövegeket adta a kísérleti személyeknek eltérő instrukciókkal – melyek vagy irodalmi szöveggént vagy újsághírként posztulálták az olvasandó anyagokat – arra mutat rá, hogy az irodalminak vélt szövegeket inkább nyelvközpontúan olvasták, és próbáltak eljutni a jelentésükig, a hírekben pedig az oksági összefüggésekre koncentráltak.¹⁴ Ez az eredmény alátámasztja azt az elképzelést, mely szerint irodalmi és nem irodalmi szövegeket máshogyan olvasunk, nagyobb erőfeszítésre vagyunk hajlandóak az előbbi esetében, és a reprezentáció eltérő hierarchikus szintjein egyszerűen kódoljuk az információkat. Nem teszi érvénytelenné azonban a szövegfel-

¹⁰ EVA-WOOD, AMY L.: How Think-and-Feel-Aloud Instruction Influences Poetry Readers. = *Discourse Processes*, 2004, 38, 2, 173–192.

¹¹ EVA-WOOD, AMY L.: *I. m.*, 183.

¹² KUIKEN, D.–MIALL, D. S.–SIKORA, S.: Forms of Self-Implication in Literary Reading. = *Poetics Today*, 2004, 25, 2, 171–203.

¹³ HALÁSZ: *I. m.*, 1990.

¹⁴ MIALL: *I. m.*, 2006.

dolgozást vizsgáló kutatások eredményeit az irodalmi művek esetében, hiszen a felszíni struktúra jelentősége és a jelentés keresése itt is központi elméletek.

AZ IRODALMI BEFOGADÁS EMPIRIKUS MÓDSZEREI

Bár az 1980-as évek elején egy irodalmár számára valóban nem tűnhetett túl reményteljesnek a komplex irodalmi tapasztalat empirikus vizsgálata, a kognitív pszichológia szemszögéből az olvasás és a narratívumok megértése empirikus kérdés.¹⁵ A kísérleti tesztelés tárgya pedig lehet a pszichoanalízis vagy az irodalomtudomány által felhalmozott elméleti tudásanyag is. A rendelkezésre álló módszerek, amelyek a szövegkutatás esetében sem különböznek a kognitív pszichológia más területein alkalmazott eljárásoktól, természetesen behatárolják a kutatási probléma természetét, illetve az alkalmazott ingeranyagot is. Ebből a megfontolásból az irodalmi befogadást kutató kognitív pszichológusok a megértés vizsgálatakor legtöbbször nem irodalmi szövegeket használtak, mivel azok túl összetettek, és lehetetlen az egyes szövegváltozókat kontroll alatt tartani.¹⁶ A kutatók által létrehozott és szisztematikusan variált szövegek azonban kevésbé érdekesek, kevésbé informatívak és kevésbé koherensek, mint a természetes szövegek.¹⁷ A textoidok alternatívája a rövid, szoros történetvezetésű, általában egyetlen perspektívát tartalmazó (nép)mesék, gyermektörténetek használata.¹⁸

Az empirikus irodalompszichológiában a kísérleti eljárások az azonnali vagy késleltetett szabad, illetve hívószavas felidézéstől a különböző reakcióidő és az olvasási idő mérésén át a fogalomszortírozásig és a skálás értékelésig terjednek. A társadalomtudományokban preferált módszerek közül a kérdőívek, az interjú és a megfigyelés is helyet kapott. A kevésbé tradicionális eljárások közül a hangos gondolkodás módszere, a szövegek, illetve az olvasói válaszok tartalomelemzése, valamint a fiziológiai reakciók mérése egyre nagyobb népszerűségnek örvend.¹⁹ A *Scientific Study of Literature* című folyóirat 2011-es első számában Biber a számítógépes korpuszelemzések alkalmazásának előnyeit veszi számba olyan tradicionális irodalomtudományi kérdések esetében, mint egy-egy szerző, illetve műalkotás jellemző szóhasználatának vagy grammatikai összetételeinek vizsgálata. Graesser, Dowell és Moldovan arra mutat rá, hogy már a jelenleg elérhető elemző

¹⁵ BORTOLUSSI, M. – DIXON, P.: *Psychonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Response*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

¹⁶ MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J.: Foreword. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. v-xx. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996.

¹⁷ BAILEY, H. – ZACKS, J. M.: Literature and event understanding. = *Scientific Study of Literature*, 2011, 1, 1, 72–79.

¹⁸ Például OLSON ET AL.: *I. m.*, 1981.; TRABASSO, T. – VAN DEN BROEK, P.: Causal Thinking and the Representation of Narrative Events. = *Journal of Memory and Language*, 1985, 24, 5, 612–630.

¹⁹ MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J.: *I. m.*, 1996.

szoftverek is képesek egyes szó- és mondat szintet meghaladó műfaji, retorikai és pragmatikai jellegzetességek felismerésére, kezelésére.²⁰

Ahogy az olvasáskutatás történetének rövid áttekintése megmutatja, a befogadás során alkotott online következtetések vizsgálata az 1980-as évek technológiai és módszertani újításaira támaszkodott. Független változóként gyakran *alkalmazták az automatizált olvasási időmérést, a szövegnevezési, illetve lexikális döntési latenciát, különböző priming technikákat, vagy a Graesser és Clark által kifejlesztett kérdés-válasz módszert.*²¹ Trabasso kauzalitásra vonatkozó eredményei nagymértékben támaszkodnak a hangos gondolkodás módszerére. Ez utóbbi különösen alkalmas arra, hogy az olvasás során spontán megjelenő különböző következtetések gyakoriságát felmérjük, illetve a megértés vizsgálatában együtt vizsgáljuk a tudás alapú következtetéseket és a személyes, érzelmi reakciókat. Az értelemképződés kísérleti körülmények között való megragadásának egyik legnagyobb nehézsége, hogy nem propozíciók formájában jelenik meg. A hangos gondolkodás módszerével gyűjtött szóbeli beszámolók elemzésekor átfogóbb kategóriák alkalmazására is nyílik mód, így azonosítottak például az irodalmi szövegolvasást megkülönböztető komplex elaboratív folyamatokat.²²

Trabasso és Suh arra kért személyeket, hogy hangosan mondjanak ki minden eszükbe jutó gondolatot, miközben egy szöveget próbálnak megérteni mondatról mondatra.²³ A vizsgálatban annak ellenőrzésére törekedtek, hogy a személyek a szöveg diskurzusanálízis által feltárt helyein jutnak-e következtetésekre. Eredményeik szerint a személyek az adott mondat fenntartására, előhívására, kidolgozására és magyarázatára vonatkozó mentális műveleteket végeztek olvasás közben. Trabasso és Magliano²⁴ kifejlesztett egy kategóriarendszert is a hangos gondolkodási jegyzőkönyvek elemzésére, mely a magyarázat (visszafelé irányuló következtetés, mely egy adott esemény bekövetkezésének okát igyekszik feltárni), asszociáció (egy adott kijelentés kapcsán elaboratív, leíró részletezés) és predikció (előre irányuló következtetés, mely az események következményeit igyekszik kitalálni) kategóriáit tartalmazza. Természetesen a hangos gondolkodás módszere elsősorban az olvasás közbeni tudatos, stratégiai feldolgozásról nyújt információt, illetve a felhasznált információkról és tudásbázisról, és nyitva hagyja azt a kérdést, hogy mennyiben járulnak hozzá a megértéshez a nem verbalizált, automati-

²⁰ BIBER, D.: Corpus linguistics and the study of literature: Back to the future? = *Scientific Study of Literature*, 2011, 1, 1, 15–24.; GRAESSER, A. C. – DOWELL, N. – MOLDOVAN, C.: A computer's understanding of literature. = *Scientific Studies of Literature*, 2011, 1, 1, 24–34.

²¹ MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J.: *I. m.*, 1996.

²² LÁSZLÓ JÁNOS: *Cognition and representation in literature. The psychology of literary narratives*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.

²³ TRABASSO, T. – SUH, S.: Understanding text: Achieving explanatory coherence through online inferences and mental operations in working memory. = *Discourse Processes*, 1993, 16, 3–34.

²⁴ MAGLIANO, J. P.: Revealing Inference Processes During Text Comprehension. In: GOLDMAN, S. R. – GRAESSER, A. C. – VAN DEN BROEK, P. (Eds.): *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso*. Mahwah, NJ, Erlbaum, 1999, 55–75.

kus folyamatok. Ez azonban általánosságban a verbális beszámoló technikájának kritikája, nemcsak a hangos gondolkodás módszerét érinti, ami még legközelebb áll a szabad asszociációhoz, így legnagyobb esélye van arra, hogy tudatelőttés folyamatokat is elérjen.

Annak a problémának a megválaszolására, hogy a hangos gondolkodás módszere mennyiben befolyásolja magának a feldolgozásnak a természetét, menetét Waern és Guindon végeztek vizsgálatokat.²⁵ Mindkettő a közvetlenül olvasás utáni retrospektív felidézéssel hasonlították össze a hangos gondolkodást. Waern eredményei szerint ugyan több verbalizáció volt a hangos gondolkodás alatt, mint az olvasást követően, a beszámolók tartalma nem különbözött. Guindon nem talált különbséget a történetek megértésében a két feltételben, amit Fletcher történet-összefoglalók vizsgálatának eredményei alapján megerősített.²⁶ A hangosan gondolkodó személyek tehát képesek beszámolni közvetlenül a tudati fókuszukban levő (szöveg)tartalmakról és arról, hogy mit csinálnak ezekkel. A kutatók feladata, hogy ezeket a beszámolókat a mögöttes mentális folyamatok tükrében értelmezzék, illetve összehasonlítsák őket más módszerek eredményeivel.

Trabasso a Graesser és Clark által kifejlesztett miért-hogyan-és-mi-fog-történi-ezután kérdés-válasz módszerrel vetette egybe a hangos gondolkodással gyűjtött jegyzőkönyvek eredményeit, és számszerűen megegyező következtetéseket talált. Suh és Trabasso pedig konvergenciát fedezett fel a verbális beszámolók és a felismerési ítéletek latenciája között.²⁷ Olson és mtsai (1981) a hangos gondolkodás módszerét hasonlította össze az olvasási idő mérésének eredményeivel irodalmi és értekező szövegek esetében. Az irodalmi szövegeknél a két módszer adatai konvergáltak, és arra mutattak rá, hogy a fikciós elbeszélő szövegek egyes történetrészeit prediktív stratégiáknak köszönhetően különböző sebességgel olvassák a személyek. A történet elején lassabbak voltak, mert ekkor alkották meg értelmező hipotéziseiket, később ezeknek elvetése vagy igazolása kevesebb időt vett igénybe.

Összetett irodalmi műalkotások vizsgálatában Kuiken és Miall egyik legtöbbször alkalmazott módszere a hangos gondolkodás, bár az általunk 2009-ben és 2010-ben végzett kutatástól eltérően ők nem a befogadás közbeni folyamatos kommentálásra kérik a személyeket, hanem részekre osztják a műalkotást, és ezeket egymás után vetítve gyűjtik össze a befogadók szóbeli reakcióit (2001).²⁸ Felme-

²⁵ WAERN, Y.: Thoughts on text in context: Applying the think-aloud method to text processing. = *Text*, 1988, 8, 4, 327–350.; ERICSSON, K. A.: Concurrent verbal reports on text comprehension: A review. = *Text*, 1988, 8, 4, 295–325.

²⁶ ERICSSON: *I. m.*, 1988.

²⁷ MAGLIANO: *I. m.*, 1999.

²⁸ A hangos gondolkodás módszere magában foglalja az inger észlelése közbeni folyamatos kommenteket, az előre meghatározott egységek exponálásával gyűjtött beszámolókat, illetve azokat is, melyek a szöveg specifikus helyein szakítják félbe a befogadást, hogy a megértést ellenőrző, kontrolláltabb feladatokat adjanak az olvasónak pl. kérdések megválaszolása, szó- vagy mondatfelismerési feladatok, a történet befejezése stb. (Trabasso és Suh, 1997).

rül a kérdés, hogy nem prózai irodalmi alkotások esetében mennyire hatékony a módszer. Harker eredményei szerint középiskolás diákok nem tettek különbséget a verbális beszámolóknak a költői művek és a prózaiak között.²⁹ Eva-Wood a költészetoktatás hatékonyságának növelése érdekében dolgozta ki a hangos gondolkodás módszerével szemben a hangos gondolkodás és érzés módszerét. Az utóbbi csoportba tartozó diákok ugyanarra a költeményre átlagosan hosszabb jegyzőkönyveket adtak, amelyek elsősorban az elaboratív, jelentéskereső, értelmező megjegyzések számában haladták meg a hangos gondolkodás módszerét. Emellett több stilisztikai eszközt azonosítottak a versben a hangos gondolkodást és érzést követők; személyes megjegyzéseik és képzeleti tevékenységük inkább a költői hang (empatikus) megértéséhez kötődött, míg a hangos gondolkodás csoport esetében a szövegtől független maradt. Ezek az eredmények alátámasztják a módszer instrukció-érzékenységének kritikáit, emellett rámutatnak arra is, hogy a költészet befogadása és megértése esetében kimondottan fontos az érzelmek explicit bátorítása.

KOHERENCIA, KOMPLEXITÁS ÉS KAUZALITÁS A MŰVÉSZETBEFOGADÁSBAN

Az írásunk mottójául választott Kamarás-idézet szerint a befogadó teljességélménye morális jellegű, az egyéni létezés transzcendáló, ugyanakkor a mondat első fele szerint alapjaiban a szövegfeldolgozás közben végbemenő következtetésekre épül. A regények és novellák olvasása tudniillik átfogó témájuk, erkölcsi tanításuk azonosítása érdekében is megkívánja a szövegben ábrázolt események és állapotok közti kapcsolatok megalkotását, egy koherens szövegrepresentáció létrehozását.³⁰ Ennek alapját a kognitív-narratív elméletekben elsősorban a műalkotás formai jellegzetességei képezik, kevésbé a befogadó karakterisztikumai, koherencia-igénye, észlelési sajátosságai stb.

Az a gondolat, hogy a koherencia a narratívumok immanens tulajdonsága, egészen Arisztotelészig nyúlik vissza. A *Poétikában* kívánatosnak tartja, hogy a narratívum minden alkotóeleme az egész integráns része legyen; ebből következően bármilyen eltávolítás vagy felcserélés szétrombolja a reprezentációt.³¹ Ez szorosan kapcsolódik ahhoz a felvetéshez, hogy a történet minden része releváns a megértés szempontjából. Az esztétika egyik legrégebbi elve, a *discordia concors*, az „egység a sokféleségben” felől fogalmazza meg a szép műalkotás alapvető jellegzetességét. Eszerint a műalkotások olvasztótégely módjára egyesítik a va-

²⁹ EWA-WOOD: *I. m.*, 2004.

³⁰ VAN DEN BROEK, P. – ROHLER, R. – NARVAEZ, D.: Causal Inferences in the Comprehension of Literary Texts. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, 179–200.

³¹ MAR, R. A. – OATLEY, K.: The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. = *Perspectives on Psychological Science*, 2008, 3, 173–192.

lóság disszonáns elemeit.³² Esztétikai kísérletek sora támasztotta alá azóta, hogy a maximális élvezetet az az inger okozza, amelynél a maximális változatosság együtt jár a maximális egységgel.³³ Az esztétikai preferenciát vizsgáló irodalomban azonban általában mindkettő, az egység és a változatosság is az inger formai sajátossága. A jó maximális egyszerűséggel, szabályossággal, szimmetriával és szervezethez hasonlóan rendelkezik, így lehetővé teszi a befogadó számára, hogy a más szempontból összetett műalkotást is könnyebben észlelje, rá tudjon illeszteni egy koherens, egységet biztosító mintázatot, sémát.³⁴ Graesser és munkatársai kultúrától és a befogadó háttértudásától függetlenül, kizárólag az ingerjellemzők alapján meghatározott koherenciafelfogás redundanciájára hívják fel a figyelmet:

Az esztétikai élvezetet nyújtó ingernek megfelelő egyensúlyt kell felmutatnia a komplexitás (sokféle eszköz, üzenet, álláspont) és a rendezettség között [...] Más szóval a koherencia összekapcsolja a különböző témákat és esztétikai eszközöket. Sajnálatos módon alapvető probléma az egység és koherencia meghatározása. A koherens cselekménysor definíciója például nem egyszerű komputációs, formális alapon történik.³⁵

Az idézet tanulsága, hogy a koherencia definíciója és operacionalizációja ma is probléma, melynek központi eleme műalkotások esetében a tartalom és forma együttes kezelése, illetve ha kizárólag formai tulajdonságként kezeljük, a számításba vett nyelvi-szerkezeti jegyek köre. Berlyne pszichobiológiai elméletében az esztétikai preferencia (kellemesség) és érdekesség legfontosabb meghatározója a komplexitás. Vizuális ingerekkel és festményekkel végzett kísérleteiben többféleképpen is operacionalizálta: például ábrázoló festményeknél a sok emberi figura, nem ábrázolóknál a sok elem jelenléte (független egységek száma, felület kitöltöttsége, elemek sokfélesége), az elrendezés és a forma szabálytalansága mentén. Az ingerjellemzők felől mindenképpen az alegységek száma és csoportosítása, míg kollatív változóként (melynél az inger és az előzetes elvárások egybevetése a

³² LÁSZLÓ JÁNOS: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest, Scientia Humana, 1998.

³³ MARTINDALE, C.: *Esztétika, pszichobiológia és megismerés*. In: FARKAS A. – GYEBNÁR V. (Szerk.): *Vizuális művészetek pszichológiája 1*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 63.

³⁴ Petőfi S. János (2007) az explicit módon koherens, látens módon koherens és interpretálható szöveg megkülönböztetésével oldja fel azt a problémát, hogy a koherencia a szövegben és/vagy az olvasóban keresendő-e elsődlegesen. Ha az értelmezőnek nem kell beiktatnia a megértés érdekében külön elemeket a szöveg szomszédos mondatai közé, akkor a szöveg expliciten koherens. Ha az interpretációhoz szükséges a szövegből vagy az értelmező ismereteiből nyilvánvaló módon levezethető elemek beiktatása, akkor a szöveg látens módon koherens. Interpretálható akkor, ha a szöveg egy adott értelmező számára, ismeretei mozgósításával válik koherenssé úgy, hogy általa relevánsnak tartott kapcsolatok mentén rendel esemény- és állapotkonfigurációkat a szövegvilághoz.

³⁵ GRAESSER, A. C. – PERSON, N. – JOHNSTON, G. S.: Three Obstacles in Empirical Research on Aesthetic and Literary Comprehension. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, 8.

meghatározó) a függetlenül kiválasztott elemek száma és a köztük megállapított kölcsönös függőségek (hasonlóság, szimmetria) határozzák meg. Irodalmi alkotások komplexitását a rímek, ritmusok szimmetriája vagy szabályszerűsége, illetve a metaforák eredetisége adja.³⁶ Komplex minták kellemességének megítélésakor a Wundt-görbét azonosította: a komplexitás növekedése egy kiváltott optimális arousal szintig növeli a kellemesség érzését, majd ezután csökkenti. A kezdetben egyenlő mértékben kedvelt egyszerű és komplex alkotások közül az idő múlásával az egyszerűbb inkább kap negatív ítéletet, míg a komplex egyre kedveltebbé válik. A kellemesség mellett kísérletei során éppen a komplexitás eltérő operacionalizációinak köszönhetően sikerült a kedveltség érzését tovább árnyalni: miközben ő is azt találta, hogy a szimmetrikus ábrák kellemesebbek és preferáltabbak, a modern művészek érdekesebbnek tartották a komplexebb ábrát, amely érdeklődést támaszt, explorációra sarkall, és az információ integrációjára motivál.

Martindale kritikájában a komplexitás meghatározásának pontatlanságát emeli ki, szerinte kontúr és komplexitás összekeveredett a Berlyne által alkalmazott ingermintákban, és a preferencia inkább az éldetekciós neuronok aktivitásából ered. Ha állandó szinten tartjuk a kontúrt, felnőtteknél a komplexitás fordított arányú a preferenciával. Alternatív elméletében az ingerek ökológiai tulajdonságai közül a jelentés – monoton növekvő módon – határozza meg a személyek esztétikai preferencia-válaszait. A két szemben álló elmélet kísérleti ellenőrzésekor Farkas 1998-ban a kollatív tulajdonságokon belül különválasztotta a komplexitás és a rendezettség változóját. A preferencia-ítéletekkel mindkettő összefüggött, valamint a jelentés sokrétűsége és az inger kongruenciája mint a koherenciához köthető értékelő skálák is. További eredményei szerint középiskolás személyek esetében minél rendezettebb az inger, annál jobban tetszik, szép és kellemes, és ez független az érzelmeteliségtől nonfiguratív ingereknél. Ábrázoló alkotások esetén a laikusok tetszése nőtt a komplexitás mértékével. Ettől markánsan eltérő preferenciamintázatot mutattak a szakértői befogadók: a kevésbé komplex elrendezéseket és a kongruens képeket részesítették előnyben.

A tudományos művészetpszichológia információelméleti megközelítésén belül Birkhoff vizsgálta a műalkotás esztétikai értékét a rend és az összetettség tulajdonságai mentén. Elképzelése szerint a szépség ezek arányától függ, vagyis a renddel együtt növekszik, mert az megkönnyíti az észlelést, míg az összetettséggel csökken. Eysenck módosításában az esztétikai érték a rend és az összetettség szorzatával egyenlő.³⁷ Cupchik a szemmozgás regisztrációjával mutatta ki festmények és ingermintázatok alkalmazásánál, hogy a személyek egyetlen pillantás alatt meg tudták különböztetni a relatív komplexitást a rendezettségtől. „Valójában a preferenciák online tükrözik a kívülről bemutatott ingerek esetében a

³⁶ LÁSZLÓ JÁNOS – VINCZE ORSOLYA: Az újdonság varázsa és a történet öröme. In: PLÉH Cs. – LÁSZLÓ J. – OLÁH A. (Szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Budapest, Eötvös Kiadó, 2001, 105–116.

³⁷ BORNSTEIN, M. H.: A pszichológia és a művészet. In: FARKAS A. (Szerk.): *Vizuális művészetek pszichológiája 2*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 9–55.

struktúra keresésének legkorábbi erőfeszítéseit. A relatív komplexitás korai pusztaság észlelése alakítja az érzelmi válaszokat, és ezen keresztül a preferenciákat.”³⁸ A műalkotás koherenciája a kísérleti esztétika preferencia-kutatásainak vonatkozó eredményeit áttekintve összetett tulajdonság: egyfelől függ a sokféleségtől (komplexitás), másfelől pedig ennek rendezett bemutatásától, amit a személyek perceptuális szinten is automatikusan elkülönítenek.

Az 1970-es években induló séma- és forgatókönyv alapú szövegfeldolgozás elméleteiben a koherencia fogalma a befogadó elméjében létrejövő reprezentáció jellemzője, amelyet az olvasó tudása és a szöveg tulajdonságai együttesen alakítanak.

A szöveg olvasója feltehetően folyamatosan értékeli a szöveg legkézenfekvőbb értelmezéséből adódó feltevéseket. Az olvasók akkor értik meg a szöveget, amikor a hipotézisek olyan konfigurációjára (séma) képesek rátalálni, amely a szöveg különböző tulajdonságaira koherens leírást kínál. Amennyiben egy adott olvasó nem képes ilyen konfigurációt találni, a szöveg csapongónak és érthetetlennek tűnik számára.³⁹

A jó reprezentáció (nem a jó műalkotás!) tehát koherens. A koherencia azonban legalább kétféleképpen értelmezhető a szövegfeldolgozás irodalmában.⁴⁰ Az első meghatározás Rumelhartéhoz áll közel: egy reprezentáció akkor koherens, ha egy kanonikus sémába illeszkedik. A történetnyelvtanok írták le a narratívumok esetében azokat a rendezési szabályokat, algoritmusokat, melyek alapján a tipikus cselekmény felépül. Az olvasó mentális reprezentációjában ezeket a kombinatorikus szabályokat követve szervezi a szöveg által ábrázolt eseményeket és állapotokat. A koherenciát tehát a kijelentések nyelvtani kategóriáknak megfelelő beazonosítása és történetyszerű összekapcsolása biztosítja, inkoherens szövegek esetén pedig a történetnyelvtani szabályokat követő kiegészítések.⁴¹ A történetemlékezet vizsgálatok eredményei szerint azonban az előhívást, és az ebből kikövetkeztetett reprezentáció kialakítását nem elvont történetnyelvtanok irányítják,

³⁸ CUPCHIK, G. C.: Emotion in Aesthetics and the Aesthetics of Emotion. In: LOCHER, P. – MAR-TINDALE, C. – DORFMAN, L. (Eds.): *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts*. Amityville, NY, Baywood Press, 2006, 213.

³⁹ Rumelhart, idézi HOLLAND, N. N.: *The Brain of Robert Frost*. New York and London, Routledge, 1988, 85.

⁴⁰ FLETCHER, C. R. – CHRYSLER, S. T. – VAN DEN BROEK, P. – DEATON, J. A. – BLOOM, C. P.: The Role of Co-occurrence, Coreference, and Causality in the Coherence of Conjoined Sentences. In: LORCH, R. F. – O'BRIEN, E. J. (Eds.): *Sources of Coherence in Reading*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 203–217.

⁴¹ LÁSZLÓ: *I. m.*, 1998.

hanem a humán cselekvések megértését szolgáló naiv – célokra és következményekre vonatkozó – elméleteink.⁴²

A reprezentáció koherenciájának bottom up elképzése szerint az összetevők (események, tagmondatok, bekezdések stb.) jelentésteli kapcsolatai alkotják a koherenciát. Ezek lehetnek koreferenciális, idői-téri, okozati, érzelmi stb. kapcsolatok.⁴³ A Trabasso és van den Broek által kidolgozott rekurzív tranzíciós hálózat modell a történetek makrostrukturális egységeiben megjelenő oksági viszonyok leírásával egyesíti a két megközelítést.⁴⁴ Nem véletlen, hogy a szövegfeldolgozás elméletei közül ez a koherencia egyik legkidolgozottabb, kísérletileg leginkább alátámasztott modellje, reduktivitása ellenére is.⁴⁵

Az információfeldolgozás keretében tehát a megértés mindig maga után vonja a koherenciát, legfeljebb hosszabb időt igényel, és egyre személyfüggőbb tudást mozgósít.⁴⁶ A Graesser, Singer és Trabasso által 1994-ben kidolgozott konstrukcionista szövegfeldolgozási modellben például a megértés a szövegek többszintű (referenciális és oksági specifikáció plusz globális üzenet) reprezentációjának létrehozása, amelyet legáltalánosabb szinten a jelentés keresése irányít.⁴⁷ Előrejelzése szerint a minimalista és magyarázatalapú modellekkel szemben az olvasó törekvése minden esetben a szöveg globális koherenciájának megteremtésére irányul a lokális kapcsolatok kiépítése mellett. A megértést elsősorban a pszichológiai és fizikai okozás naiv elméleteire támaszkodó *Miért?* kérdések irányítják. Az összes lehetséges következtetési típust leíró modellben a műalkotások esetén kiemelt szerepet kap az események, állapotok okának feltárásakor a szerző művön kívüli célrendszere. A modell emellett a megértésben szerepet tulajdonít az adott szöveg műfajához kapcsolt céloknak (például szórakozás, meggyőzés, informálás, esztétikai-irodalmi hatás), illetve az olvasó egyéni céljainak, de bevallottan ez utóbbit tudja legkevésbé eredményesen kezelni. 2009-ben és 2010-ben végzett vizsgálatunkban a konstruktivista modell következtetéstípusait ötvöztük Trabasso és van den Broek oksági modelljével kategóriarendszerünk kidolgozásakor. Emellett személyiségtesztek és élettörténeti interjú alkalmazásával hangsúlyt fektettünk a cél és oksági alapú koherens reprezentációk egyéni hátterének feltárására is.

⁴² PLÉH CSABA: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. In: Uő: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest, Balassi, 1998, 365–385.; LÁSZLÓ: *I. m.*, 1998.

⁴³ FLETCHER ET AL: *I. m.*, 1995.

⁴⁴ TRABASSO, T. – VAN DEN BROEK, P.: *I. m.*, 1985.

⁴⁵ A modellt doktori disszertációm következő alfejezetében részletesen bemutatom, mivel kísérleteinkben részben ennek alapján dolgoztuk ki a közvetlen felidézés és hangos gondolkodás módszerrel gyűjtött esztétikai válaszok elemzési kategóriarendszerét.

⁴⁶ RUSCH, G.: Comprehension vs. Understanding of Literature. In: TÖTÖSY DE ZEPETNEK, S. – SYWENKY, I. (Eds.): *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application*. Edmonton, Alberta, Canada, University of Alberta, 1997, 107–119.

⁴⁷ GRAESSER, A. C. – SINGER, M. – TRABASSO, T.: Constructing inferences during narrative text comprehension. = *Psychological Review*, 1994, 3, 371–395, 101.

Mindazonáltal a szövegek struktúrája fontos szerepet játszik a koherens reprezentáció kialakításában: Trabasso és Suh (1997) eredményei szerint a jól szervezett epizódok eredményesebb előhíváshoz vezettek két nappal később is. Kintsch különbséget tesz a jól formált és a nem jól formált, nehéz szövegek megértése között. Az előbbi esetben az olvasás közbeni információ integrációja elsődlegesen felismerési és előhívási folyamatokon keresztül valósul meg, ami nem kívánja meg a következtetések tudatos figyelmét, így inkább hasonlít a percepcióra, mint a problémamegoldásra. Az utóbbi esetben a megértés gyakrabban jár együtt köztes gondolatokkal, a felülről lefelé irányuló információk felhasználásának tudatosításával.⁴⁸ Módszertanilag ebből következően a következtetések vizsgálatában érdemesebb szervezeten vagy az olvasó előzetes tudásához nem illeszkedő szövegeket alkalmazni, ami az olvasó releváns tudásának és a szövegbeli információknak az aktív előhívását és integrációját kívánja meg.⁴⁹ A szövegek eltérő jellegzetességeinek hatását jól szemlélteti Olson és mtsai, illetve Tsur, Glicksohn és Goodblatt eredményeinek és következtetéseinek összehasonlítása.⁵⁰ Az előbbi szerzők népmesék megértését vizsgálták a hangos gondolkodás módszerével. A személyek az egyes mondatok után következtetéseket fogalmaztak meg a várható eseményekről, illetve az adott kijelentésnek az előzményekhez való kapcsolatáról. Ami figyelemreméltóvá teszi eredményeiket, hogy a személyek lényegében ugyanúgy reagáltak a történet azonosnak tekinthető részeire. Az expozícióból a narrációba való átmenetnél fogalmazták meg a további feldolgozást irányító általános hipotéziseiket, a történet csúcspontját pedig, noha nem volt kiszámítható a bekövetkezése, azonnal felismerték, és integrálták reprezentációikba. A kísérletben használt másik két nem jól formált történetnél ez az inger által irányított interkorrelációs válaszmintázat nem volt megfigyelhető. Tsur és mtsai Omar Khajjám egy rubája rímszerkezetének a feszült-nyugodt, unalmas-érdekes, statikus-dinamikus, érzelemmentes-érzelmes, kellemetlen-kellemes, komplex-egyszerű és nyitott-zárt jelzők mentén való megítélését hasonlította össze a vers két átírt változatával. Az eredeti *aaba* rímképlet, és az átírt *aabb*, illetve *aaaa* működésének háttérében a jó folytatás és a visszatérés Gestalt elveinek különböző megjelenési arányát feltételezte. Az *aaaa* rímképlet például csak a jó folytatás elvét tudja kihasználni a perceptuális organizáció kialakításának elősegítésében, így sokkal

⁴⁸ Noorman és Vonk (1998) hasonló megkülönböztetést tesz az oksági következtetések vizsgálatakor: a felszíni megértés az információk integrációját kívánja meg, melynek során az informativitás elve alapján – mely a leginformatívabb és legspecifikusabb információk keresését írja elő – automatikusan feltételezzük, hogy a mondatok kauzálisan összefüggenek. Így gyorsabban integráljuk a reprezentációba az oksági, mint az additív kapcsolatokat. A mélyebb megértés kívánja meg a következtetéseket, mely a feldolgozás sebességének lassulását vonja maga után.

⁴⁹ GRAESSER ET AL.: *I. m.*, 1994.

⁵⁰ OLSON ET AL.: *I. m.*, 1981.; TSUR, R. – GLICKSOHN, J. – GODDBLATT, C.: Perceptual Organization, Absorption and Aesthetic Qualities of Poetry. In: HALÁSZ L. (Ed.): *Proceedings of the 11th International Congress on Empirical Aesthetics*. Budapest, Institute for Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, 1990, 301–304.

inkább a strukturálatlan egész benyomását kelti, ami végül kedvezőtlenebb ítéletekben nyilvánul meg. A legkoherensebb és egyben legkellemesebb változatnak Tsur az eredetit vélte, melyben a jó folytatás és visszatérés elve együttesen van jelen, és így a csoportosítás és elkülönülés magasabb szintű egységét képviseli. A személyek a Tellegen-féle abszorpcióskálát is kitöltötték. Első kísérletének eredményei szerint szakértők az *aaba* verziót feszültebbnek ítélték meg a másik kettőnél. Jelentős interakció mutatkozott a versváltozat és az abszorpció között: az alacsony abszorpciósi képességű személyek zártnak ítélték meg az eredeti változatot, míg a magas pontszámúak nyitottnak. Ezt a szerzők a magas abszorpciójú személyek ambivalencia iránti toleranciájával magyarázták. A második kísérletben naiv befogadók vettek részt, akik az eredeti *aaba* versváltozatot aktívabbnak, energikusabbnak, valamint zártabbnak és érzelmetelibbnek ítélték a másik kettőnél. Ez a kombináció meglepő, és a szerzők szerint a befogadás konstruktív jellegét erősíti meg. „»A szervezett egész« tehát nem előre adott tény, inkább bizonyos kognitív stratégiák, mint például a kiegyenlítés (leveling) és a kiélezés (sharpening) alkalmazása révén elért teljesítmény.”⁵¹ A költeményeket tehát nehéz szövegeknek tarthatjuk, amelyeknek a befogadása a problémamegoldási feladatokhoz hasonlóan, az ingerek és ismeretek magas szintű integrációját kívánja meg.

A művészet eredetét és túlélésben játszott előnyeit vizsgáló evolúciós megközelítés szintén úgy látja, hogy a művészet a rendezett komplexitásnak mint ingerjellemzőnek és az integrációra törekvésnek mint az idegrendszer általános működési elvének kiemelt találkozási helye. Steen szerint a prototipikusan szép természeti jelenségek dinamikus és rendezett komplexitással jellemezhetőek. Az esztétikai válasz során úgy tűnik, hogy ezekre a tulajdonságokra vagyunk érzékenyek, s a mögöttes, de kikövetkeztethető rend adja az esztétikai élvezetet. Steen szerint ezeket a komplex természeti elrendeződéseket használjuk fel tudattalanul arra, hogy formáljuk az agyunkat és az észlelő rendszereinket, melyekre szelf-konstrukciónk is támaszkodik. A természetes szelekció pedig kialakított egy motivációs rendszert, hogy keressük ezeket a mintázatokat.⁵² Donald hasonló feltevések alapján egyenesen az integrációra irányuló inherens *human drive*-ről beszél. Heath az egészes minták alkotásának, a hézagok kitöltésének törekvése mö-

⁵¹ TSUR ET AL.: *I. m.*, 1992, 153.

⁵² Ennek idegrendszeri hátterét a következőképpen írja le: a szem az ingerfelvételtkor öt különböző szintű mintázatra fókuszálhat, amelyeknek a feldolgozása integrációs folyamatok által kapcsolódik egymáshoz az elmében. Az első a különböző modalitásokhoz kötődő formák folyamatos érzékelése, mely az alakzatokba rendezett (gestalted) és kategorizált tárgyészlelés alapja. Ez vezet a helyzetek appercepciójához, mely után a transzszituációs gondolkodás vagy az értékelő reflexió következik. A legfelső réteg a kontemplatív, affektív absztrakció, amely testi folyamatokba beágyazott, cselekvésorientált fordítása a korábbi tartalmaknak, és az alapja a műalkotáshoz fűződő általános érzésünknek. Az egyes szinteken végbemenő integrációknak rugalmasnak, újraírhatóknak, változásra nyitottnak kell maradniuk, ellenkező esetben bizonyos mentális betegségek rigiditása jellemzi az egyént. STEEN, F.: *A Cognitive Account of Aesthetics*. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 57–73.

gött a folyamatosság megteremtésének erőfeszítéseit látja. Érvelésében arra hívja fel a figyelmet, hogy ez nem egyéni válasz, hanem a közösséghez való tartozás részeként fejlődött ki a művészeti alkotás és befogadás esetében is.⁵³

A fenti áttekintés jól mutatja, hogy a koherencia (sokszor a szépség vagy a komplexitás elnevezése alatt) az esztétika és a művészetpszichológia kezdeteitől a vizsgálatok középpontjában áll. Általában a jó műalkotás formai jellemzőjeként, a kognitív pszichológia térnyerése óta pedig a befogadás során létrehozott – más kognitív műveletek alapjául szolgáló hatékony – reprezentáció szükséges tulajdonságaként. Bár operacionalizációja sokféle, elméleti meghatározásában konszenzus látszik kirajzolódni a „dinamikus rendezett komplexitás” definíciója körül.

A KOHERENCIA ÖSSZETEVŐI

A Fletcher és mtsai által a reprezentáció koherenciájának *bottom up* elképzeléseként említett megközelítés alapvetően két szövegjellemző vizsgálata mentén operacionalizálja a koherenciát: az egyik a történetben említett személyek, tárgyak, fogalmak jelenléte és megisméltése, egymáshoz kapcsolása az egyes tagmondatokon átívelve (például Kintsch, van Dijk), amely a lexikális, anaforikus, (ko)referenciális, tematikus következtetések vizsgálatát fogja össze. A másik az eseményrészletek és a szereplők tudattartalmai közötti kauzális és cél jellegű kapcsolatok, amely a kauzális, intencionális és részben az érzelmi (amennyiben az érzelmi reakciók az események következményei) következtetések kutatását foglalja magában (pl. Schank, Trabasso és van den Broek; László és Pólya).⁵⁴ Egészen az 1990-es évek végéig ezeknek az együttes vizsgálata nem volt jellemző a szövegfeldolgozás irodalmában. Mindkét elképzelés központi kérdése az volt, hogy mely jellemzők szükségesek a szöveg megértéséhez és előhívásához, illetve melyek integrálódnak az olvasás során a kibontakozó reprezentációba, és melyek adódnak hozzá offline következtetési műveletek eredményeképpen. A koreferenciális koherencia vizsgálatában célszerűnek tűnik megkülönböztetni az egymás utáni mondatokat összekapcsoló, így a szemantikus struktúra mikroszintjén ható referenciális koherenciát a szöveg globális témáját (vagy témáit) kirajoló motívikus (tematikus) koherenciától.⁵⁵ Az előbbi feldolgozása ugyanis online történik a propozíciók argumentációjának átfedései alapján, és biztosan részét képezi a

⁵³ DONALD, M.: Art and Cognitive Evolution. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 3–21.; HEATH, S. B.: Dynamics of Completion. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 133–153.

⁵⁴ FLETCHER et al.: *I. m.*, 1995.

⁵⁵ KINTSCH, W. – VAN DIJK, T.: Toward a Model of Text Comprehension and Production. = *Psychological Review*, 1978, 85, 5, 363–394.; ZWAAN, R. A. – RADVANSKY, G. A. – WHITTEN, S. N.: Situation models and themes. In: LOUWERSE, M. – VAN PEER, W. (Eds.): *Thematics. Interdisciplinary Studies*. Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins Publishing Co, 2002, 35–55.

szöveg alapján megalkotott reprezentációnak (*text base*). Emellett befolyásolja a személyek szubjektív ítéleteit a szöveg koherenciájáról. A tematikus koherencia kialakítását illetően eltérő vélemények vannak a szakirodalomban. A minimalista modell képviselői szerint nem végzünk globális következtetéseket a szövegfeldolgozás során, legfeljebb utána. Vannak eredmények, amelyek abba az irányba mutatnak, hogy már az anaforikus koherencia megalkotása is megkíván tematikus következtetéseket az olvasóktól a befogadás során (például Fletcher és mtsai, 1995). Magliano, Baggett és Graesser szerint csak a történet tanulságának keresése indítja be a tematikus következtetést, ami mindig offline.⁵⁶ Zwaan és mtsai a szituációs modell alkalmazhatósága felől teszik fel a kérdést, hogy vajon a referenciális és tematikus következtetésekhez szükség van-e a szövegvilágról kialakított részletes reprezentációra, vagy ettől függetlenül mennek végbe. Végkövetkeztetésükben arra jutnak, hogy a referenciális koherencia megalkotása az információ ismételt automatikus aktivációjának eredményeként nem igényli előzetesen a szituációs modell konstruálását. Míg a tematikus koherencia a szituációs modell alapján jön létre, méghozzá a kauzális és motivációs struktúra megtartásával, és az adott szöveg idői-téri, szereplőkre vonatkozó specifikációinak törlésével. László a szociális kogníció és szövegfeldolgozás területén folytatott kutatások eredményei alapján már korábban felvetette a tartalom struktúrájának a hős céljai mentén való leírását. További vizsgálatokkal pedig feltárta, hogy a célok a történeteken belül az emberi élet témáihoz kapcsolódnak, tematikus kontextusokba rendeződnek az úgynevezett személyközi forgatókönyveken belül.⁵⁷

Az intencionalitást is magában foglaló oksági lánc ezek alapján is elsődlegesnek tűnik a koherencia kialakításában, és egyúttal a tematikus koherencia alapját is képezheti, mert túlmegy a lokális koherencia határain, és teljes epizódoknak is kölcsönözhet globális jelentést.⁵⁸

⁵⁶ MAGLIANO, J. P. – BAGGETT, W. B. – GRAESSER, A. C.: A Taxonomy of Inference Categories That May Be Generated During The Comprehension of Literary Texts. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, 201–221.

⁵⁷ LÁSZLÓ JÁNOS: *I. m.*, 1998.

⁵⁸ Boda és Boda (2010) versértelmezések vizsgálatánál, melyeket az adott műalkotás fogalmi sé mákkal (tudáskeretekkel) való lefedéseként határoznak meg, ezt alátámasztó modellt alkalmaznak. A koreferencialitás és téma-réma kapcsolatok a befogadó asszociatív gondolkodása alapján jönnek létre az összefüggőség, illetve lineáris organizáció során. A koherencia (például kauzális) és a fogalmi tartományok közötti leképezések (tematikus koherencia) megalkotása pedig logikai képességeken alapul, mely az absztrakció, ellentmondásmentesség és teljesség műveleteit igényli.

IRODALOM

- BAILEY, H. – ZACKS, J. M.: Literature and event understanding. = *Scientific Study of Literature*, 2011, 1, 1, 72–79.
- BIBER, D.: Corpus linguistics and the study of literature: Back to the future? = *Scientific Study of Literature*, 2011, 1, 1, 15–24.
- BORNSTEIN, M. H.: A pszichológia és a művészet. In: FARKAS A. (Szerk.): *Vizuális művészetek pszichológiája 2*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1997, 9–55.
- BORTOLUSSI, M. – DIXON, P.: *Psychonarratology. Foundations for the Empirical Study of Literary Response*. Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- CUPCHIK, G. C.: Emotion in Aesthetics and the Aesthetics of Emotion. In: LOCHER, P. – MARTINDALE, C. – DORFMAN, L. (Eds.): *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts*. Amityville, NY, Baywood Press, 2006, 209–224.
- DONALD, M.: Art and Cognitive Evolution. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 3–21.
- ERICSSON, K. A.: Concurrent verbal reports on text comprehension: A review. = *Text*, 1988, 8, 4, 295–325.
- EVA-WOOD, AMY L.: How Think-and-Feel-Aloud Instruction Influences Poetry Readers. = *Discourse Processes*, 2004, 38, 2, 173–192.
- FLETCHER, C. R. – CHRYSLER, S. T. – VAN DEN BROEK, P. – DEATON, J. A. – BLOOM, C. P.: The Role of Co-occurrence, Coreference, and Causality in the Coherence of Conjoined Sentences. In: LORCH, R. F. – O'BRIEN, E. J. (Eds.): *Sources of Coherence in Reading*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates, 1995, 203–217.
- GRAESSER, A. C. – SINGER, M. – TRABASSO, T.: Constructing inferences during narrative text comprehension. = *Psychological Review*, 1994, 101, 3, 371–395.
- GRAESSER, A. C. – PERSON, N. – JOHNSTON, G. S.: Three Obstacles in Empirical Research on Aesthetic and Literary Comprehension. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, 3–22.
- GRAESSER, A. C. – DOWELL, N. – MOLDOVAN, C.: A computer's understanding of literature. = *Scientific Studies of Literature*, 2011, 1, 1, 24–34.
- HALÁSZ LÁSZLÓ: Hatás és ráemlékezés az irodalmi szövegfeldolgozásban. = *Pszichológia*, 1990, 10, 4, 523–561.
- : *Szociális megismerés és irodalmi megértés*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996.
- HEATH, S. B.: Dynamics of Completion. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 133–153.
- HOLLAND, N. N.: *The Brain of Robert Frost*. New York and London, Routledge, 1988.
- KAMARÁS ISTVÁN: *Az irodalmi mű befogadása: szociológiai és szociálpszichológiai megközelítés. Nagydoktori Disszertáció*. Budapest, Pannon Egyetem BTK Antropológiai és Etika Tanszék–Gondolat Kiadó, 2007.

- KINTSCH, W. – VAN DIJK, T.: Toward a Model of Text Comprehension and Production. = *Psychological Review*, 1978, 85, 5, 363–394.
- KUIKEN, D. – MIALL, D. S. – SIKORA, S.: Forms of Self-Implication in Literary Reading. = *Poetics Today*, 2004, 25, 2, 171–203.
- LÁSZLÓ JÁNOS – LARSEN, F. STEEN: Kulturális ismeretek és személyes élmények szerepe az irodalom megértésében. = *Pszichológia*, 1990, 10, 4, 485–508.
- MAR, R. A. – OATLEY, K.: The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. = *Perspectives on Psychological Science*, 2008, 3, 173–192.
- LÁSZLÓ JÁNOS: *Szerep, forgatókönyv, narratívum. Szociálpszichológia Tanulmányok*. Budapest, Scientia Humana, 1998.
- : *Cognition and representation in literature. The psychology of literary narratives*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- LÁSZLÓ JÁNOS – VINCZE ORSOLYA: Az újdonság varázsa és a történet öröme. In: PLÉH Cs. – LÁSZLÓ J. – OLÁH A. (Szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás*. Budapest, Eötvös Kiadó, 2001, 105–116.
- MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J.: Foreword. In: Uő (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, V–XX.
- MAGLIANO, J. P.: Revealing Inference Processes During Text Comprehension. In: GOLDMAN, S. R. – GRAESSER, A. C. – VAN DEN BROEK, P. (Eds.): *Narrative Comprehension, Causality and Coherence: Essays in Honor of Tom Trabasso*. Mahwah, NJ, Erlbaum, 1999, 55–75.
- MARTINDALE, C.: Esztétika, pszichobiológia és megismerés. In: FARKAS A. – GYEBNÁR V. (Szerk.): *Vizuális művészetek pszichológiája 1*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 51–72.
- MIALL, D. S.: Experimental Approaches to Reader Responses to Literature. In: LOCHER, PAUL – MARTINDALE, COLIN – DORFMAN, LEONID (Eds.): *New Directions in Aesthetics, Creativity, and the Arts*. New York, Amityville, Baywood Press, 2006, 175–188.
- OLSON, G. M. – MACK, R. L. – DUFFY, S. A.: Cognitive Aspects of Genre. = *Poetics*, 1981, 10, 283–315.
- PLÉH CSABA: A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. = Uő: *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest, Balassi, 1998, 365–385.
- RUSCH, G.: Comprehension vs. Understanding of Literature. In: TÖTÖSY DE ZEPETNEK, S. – SYWENKY, I. (Eds.): *The systemic and empirical approach to literature and culture as theory and application*. Edmonton, Alberta, Canada, University of Alberta, 1997, 107–119.
- SQUIRE, J. R.: *The responses of adolescents while reading four short stories*. Michigan, National Council of Teachers of English, 1964.
- STEEN, F.: A Cognitive Account of Aesthetics. In: TURNER, M. (Ed.): *The Artful Mind: Cognitive Science and the Riddle of Human Creativity*. Oxford & New York, Oxford University Press, 2006, 57–73.

- TRABASSO, T. – VAN DEN BROEK, P.: Causal Thinking and the Representation of Narrative Events. = *Journal of Memory and Language*, 1985, 24, 5, 612–630.
- TRABASSO, T. – SUH, S.: Understanding text: Achieving explanatory coherence through online inferences and mental operations in working memory. = *Discourse Processes*, 1993, 16, 3–34.
- TSUR, R. – GLICKSOHN, J. – GOODBLATT, C.: Perceptual Organization, Absorption and Aesthetic Qualities of Poetry. In: HALÁSZ L. (Ed.): *Proceedings of the 11th International Congress on Empirical Aesthetics*. Budapest, Institute for Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, 1990, 301–304.
- VAN DEN BROEK, P. – ROHLEDER, R. – NARVAEZ, D.: Causal Inferences in the Comprehension of Literary Texts. In: MACNEALY, M. S. – KREUZ, R. J. (Eds.): *Empirical Approaches to Literature and Aesthetics*. Norwood, NJ, Ablex Publishing Corporation, 1996, 179–200.
- WAERN, Y.: Thoughts on text in context: Applying the think-aloud method to text processing. = *Text*, 1988, 8, 4, 327–350.
- ZWAAN, R. A. – RADVANSKY, G. A. – WHITTEN, S. N.: Situation models and themes. In: LOUWERSE, M. – VAN PEER, W. (Eds.): *Thematics. Interdisciplinary Studies*. Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins Publishing Co, 2002, 35–55.